

Poikanäkökulmaa etsimässä nuorten seksuaaliopetukseen

Anna Anttila

Sukupuolinen sosialisatio alkaa jo varhaislapsuudessa ja seksuaalikasvatus viimeistään silloin, kun pikkulapsi alkaa kysellä, mistä hän on tullut. Vanhempien ja muiden hoivaajien ohella ensimmäisiä seksitiedon lähteitä ovat perinteisesti olleet toiset lapset ja nuoret. Oma ikä- tai vertaisryhmä – luokka- ja muut kaverit ja sisarukset sekä omanikäiset idolit ja muut mediahahmot – on tärkein instituutio, jonka kautta lapsen ja nuoren suhde kulttuuriin määrittyy. Ikäryhmä tarjoaa normatiivisen mallin tyttöjen tai poikien kulttuurille, eivätkä vanhempien ja opettajien esimerkit. Vaikka miehen mallia ja varsinkin isän asemaa pojan roolimallina korostetaan, isä ei kuitenkaan ole se, joka koulunpihalla hurjasti kiljuen kaatuu tahallaan tyttöjen hyppynaruun. (Virtanen 1980; Anttila 2009.) Tässä katsauksessa pohdin lasten ja nuorten oman perinteen merkitystä sukupuolikulttuurien siirtäjänä ja kysyn, alkaako koulun virallinen seksuaaliopetus sopivaan aikaan suhteessa tyttöjen ja poikien seksuaalikulttuurien informaaliin, epäviralliseen opetteluun.

Tämä katsaus perustuu kahteen eri tutkimushankkeeseen, joihin olen viime vuosina osallistunut. Näistä ensimmäinen oli folkloristiikan väitöstutkimukseni (Anttila 2009), jossa tarkastelin alakouluikäisten julkista seurustelukulttuuria eli ”kimpassa olemista” alle 13-vuotiaiden tyttöjen omana keinona käsitellä

länsimaisessa kulttuurissamme korkealle arvostettua parisuhdetta ja siihen kytkettyä romanttisen rakkauden ideaa. Suurin osa suomalaisista kokee unohtumattoman ensirakkautensa juuri varhaisnuoruudessa, jota on kutsuttu myös latenssi- tai keskilapsuusiäksi (Varilo & Linna 1988, 355). Toinen, tuoreempi tutkimus liittyi Väestöliiton Väestöntutkimuslaitoksen *PoikaS – Tehoa poikien seksuaaliopetukseen* -hankkeeseen,¹ jonka kohteena olivat yläkouluikäiset eli yli 13-vuotiaat pojat. Hankkeen tutkimusraportti (Kontula 2012) ja tulokset julkaistaan lokakuussa 2012. Molemmat tutkimushankkeet tukeutuivat sukupuolentutkimuksen ja lapsuudentutkimuksen paradigmoihin, ja molemmissa käytettiin metodina niin sanottua moniaineisto- eli triangulaatiomenetelmää (esim. Denzin 1978). Triangulaatiota, jossa suositaan usein sekä laadullisia että määrällisiä menetelmiä, kutsutaan myös nimellä mixed methods (esim. Tashakkori & Teddlie 2003).

Alakoululaisten eli 7–13-vuotiaiden seurustelukulttuuria tarkastelleen väitöstutkimukseni aineisto oli laadullinen. Se koostui yhteensä noin tuhannelta tytöltä – ja osittain pojiltakin – saaduista vastauksista yksilö- ja ryhmähaastatteluisissa, erilaisista kirjoitetuista aineistoista, joista osan keräsin nuorten keskustelupalstoilta ja osan varhaisnuoret kirjoittivat pyynnöstäni vastauksina tutkimuskysymyksiini. Tutkimusaineistona olivat

myös kenttätöyhavainnoinnit lasten diskoissa (Anttila 2009, 160–162: liite 1).

PoikaS-hankkeessa käytin kolmea erilaista tutkimusaineistoa, jotka olivat: a) kaikki vuosina 2010–2011 Väestöliiton Kysy asiantuntijalta -nettipalveluun poikien nimissä lähetetyt viestit (N=520), b) kahden eri lukion poikien muistelukirjoitukset peruskoulun seksuaaliopetuksesta (N=53) ja c) netissä julkaistu kysely (N=195). Muina aineistoina hankkeessa käytettiin ryhmähaastatteluja, kirjallisia kyselyitä, kirjoitustehtäviä sekä haastatteluja ja Väestöliiton Poikien puhelimeen tulleita soittoja. Lisäksi teimme hankkeen esitutkimusvaiheessa yhdessä tutkijaparini **Timo Ahon** kanssa poikien ryhmähaastatteluja ja erilaisia kirjallisia kyselyitä ja kirjoitustehtäviä yläkouluikäisille eli noin 13–16-vuotiaille pojille. (Anttila 2012a, liite 1; Anttila 2012b; Aho 2012.) Tutkimusprofessori **Osmo Kontulan** johtamassa hankkeessa työskenteli Ahon lisäksi myös toinen miespuolinen tutkija, **Joonas Kekkonen**. Heidän tutkimustensa lähdeaineistoina olivat poikien suulliset haastattelut (Aho 2012) ja Väestöliiton Poikien Puhelimeen tulleet soitot (Kekkonen 2012).

Vaikka monien erilaisten tutkimusaineistojen samanaikainen kartuttaminen ja analysointi on kuluttavaa, voi aineistojen moninaisuus olla tutkimuksellinen etu. Varsinkin arkaluontoisia seksi- ja seurusteluasioita tutkittaessa aineistot paljastavat kohteestaan erilaisia puolia. Siitä huolimatta tai juuri sen vuoksi, että naistutkijana minulta puuttuu subjektiivinen poikana olemisen kokemus, saatoinkin PoikaS-hankkeessakin tavoittaa erilaisten ja eri tavoin karttuneiden tutkimusaineistojen avulla jotain ”toista” ja jotain ”poikaerityistä”, mitä miestutkija ei itsestään selvänä mahdollisesti havaitsisi.

Tutkimuskohteena pojat

Lähtökohtana vain poikiin kohdistuvalle Väestöliiton hankkeelle oli huoli siitä, että poikien tiedot seksuaaliterveydestä olivat 2000-luvun alkupuolella selvästi huonommat kuin samankäisillä tytöillä. Erot tiedoissa ilmenivät valtakunnallisissa seksuaaliterveystietokilpailuissa, joita Väestöliitto järjesti noin 14-vuotiaille peruskoulun kahdeksaluokkalaisille. (Kontula & Meriläinen 2007.) Vaikka PoikaS-hanke onkin saanut alkusysäyksensä kahden sukupuolen vertailusta, tutkimus keskittyi näistä vain toiseen eli poikiin. Poikien huonompien seksitietojen taustojen sijaan tutkimuksessa pyrittiin jäljittämään poikakulttuurin moniulotteisuutta ja painotettiin poikien omia kokemuksia kulttuureissaan. (Anttila 2012a.) Keskeinen kysymys oli, tavoittaako opetus noin 15-vuotiaan suomalaispojan maailman ja häntä askarruttavat kysymykset. Monin eri tavoin hankittu eli monityyppinen tutkimusaineistoni PoikaS-hankkeessa tuotettiin poikia itseään kuulemalla eikä vanhempia tai ammattiasiantuntijoita haastatteleamalla. Tutkimusaineistoihin perustuvasta seksuaalisuuspuheesta pyrittiin löytämään ilmaisuja poikien maailmankuvasta ja siihen liittyvästä kulttuurisesta tiedosta sekä myös julkilausutusta tiedon puutteesta. (Anttila 2012a.)

Parhaimmillaan lasten ja nuorten omat tarinat paljastavat ja kyseenalaistavat tutkijalle itsestään selviä yhteiskunnallisia ilmiöitä (James 2007, 246). Etnografisella tutkimusmetodilla tavoitetaan tavanomaisuutta ja murretaan nuoruutta ylhäältä alaspäin katsovaa aikuis- ja varsinkin kasvatusinstituutioiden huoli-näkökulmaa. Ylhäältä alaspäin-näkökulman rajoitteena on usein myös se, että kaikki pojassa tai hänen yhteisössään tapahtuva selitetään vain yhdellä asialla, esimerkiksi hormonitoiminnalla tai irtautumisella vanhemmista, ikään kuin murrosiässä pojan entisen elämän kaikki muut ulottuvuudet lak-

kaisivat olemasta. Nuorisoon liittyvät huolet ovat iskostuneet kulttuuriimme jopa niin, että koko ikäkautta pidetään uhkana yksilölle. (ks. esim. Anderson 1988; Headland ym. 1990; Törrönen 2005; Anttila 2012a.)

Virallisissa länsieurooppalaisissa seksuaalikasvatuksen standardeissa² suositellaan 12–15-vuotiaille tavoitteeksi oppia ”hyväksymään murrosikä ja vastustamaan vertaispainetta” (Maailman... 2010, 48). Seksuaalikasvatuksessa on standardien mukaan kerrottava tytöille ja pojille ”riskialttiista (seksuaalisesta) käyttäytymisestä ja sen syistä (alkoholi, huumeet, vertaispaine, kiusaaminen, prostituutio, media)” (mts. 50). Vertaisryhmänä nuoriso on ainutlaatuinen – tuskin minkään muun yhteisön tai ikäkauden toimintaan liitetään jo läh-
tökohtaisesti vastaavaa staattista ja universaalia uhkaa, jota edellä verrataan prostituutioon. Muuttaako siis puberteetti ihmisen yhtäkkiä vaaralliseksi? Onko hän itsekkin yhtäkkiä huumeiden kaltainen uhka oman luokan tai naapurin samanikäisille kavereille, joilta hän itse sai ja joille hän myös antoi jo esikoulussa paljon positiivista, sosiaalista, ikäistään seuraava suoranaista vertaistukea? (Anttila 2012a.)

Vaikka tutkimuksen kohteena olivat pojat, oli tyttöjen olemassaoloa mahdotonta ohittaa kuunneltaessa noin 15-vuotiaiden poikien äärimmäisen heteronormatiivista puhetta seksuaalisuudesta ja seurustelusta. Poikien sukupuoliroolien muotoutumista voidaan näin tarkastella myös suhteessa tyttöihin, ei vain yksilöiden tai poikaryhmien välisinä eroina ja samankaltaisuuksina. Tytöt ovat läsnä, vaikka eivät fyysisesti olisikaan paikalla ja poissaolollaan he vaikuttavat sukupuolikulttuurien sisältöihin. Sama pätee tietenkin myös poikiin tyttökulttuureissa (vrt. esim. Hey 1997). Heteroseksuaaliperinnettä ei voisi edes tutkia, jos toisen sukupuolen läsnäolo – puhe työistä ja pojista – sivuutettaisiin. (Anttila 2009; 2012a.)

Nuoret seurustelukulttuuria opettelemassa

PoikaS-hankkeessa selvitettiin muun muassa poikien asenteita homoseksuaalisuutta ja monikulttuurisia parisuhteita kohtaan sekä heidän käsityksiään tyttöjen ja poikien heteroseksuaalisen maineen karttumisesta (Anttila 2012b). Seksuaalisuus on paljon muutakin kuin pelkkä yhdyntä tai muu seksuaalinen toiminta. Seksuaalisuus on paitsi biologista, myös yhteiskunnallista ja julkista. Vaikka seksin harrastaminen kuuluu intiimin alueelle, parinmuodostus ja perhe-elämä ovat julkisia ja yhteiskunnallisia ilmiöitä: on äärimmäisen säädeltyä, ketkä voivat perustaa perheen. Niin ikään mahdollisia seksikumppaneita säädel-
lään sekä moraalisesti että lainsäädännöllisesti. Yhteisö myös arvioi jäsentensä seksuaalista mainetta, joka on hyvin julkinen ja ulkoapäin määritely.

Sukupuolen mukaan määrittyvät erilaiset – lähes päivastaiset – mainekäsitykset näyttävät edelleen elävän poikien keskuudessa: niin sanotut playerit ovat poikia, jotka herättävät jopa kunnioitusta, kun taas niin sanotut huorat ovat kunniantomia tyttöjä (ks. esim. Tolonen 2001, 252; Saarikoski 2012). Yhteisössä epävirallisesti välittyvä viestintä, kuten suullinen perinne eli folklore, on usein kaksijakoista eli sekä ekspressiivistä että instrumentaalista. Sanallisen perinteen kuten sananlaskujen funktio on siis sekä kuvastaa yhteisön asenteita että pyrkiä vaikuttamaan niihin. Esimerkiksi poikien ryhmähaastattelussa toistama ja suullisesti leviävä sananparsi: ”Voi olla yksi avain, joka menee moneen lukkoon. Se on ihmeavain. Yksi lukko, johon menee monta avainta, se on huono lukko” ei siis pelkästään ilmaise jotain yhteisön sukupuoliasenteista vaan myös vaikuttaa kuulijoiden asenteisiin. Pojat voivat suoraan kysyttäessä moittia kaksinaismoralismia, mutta edellä mainitun sananparren kaltaisilla puheillaan samalla vahvistaa sitä.

Parinmuodostus- ja seurustelutavat ovat kulttuurisesti jaettua tietoa, josta pikkulapsienkin saavat osansa. Isojen poikien välittämän perinteen lisäksi suullinen seksuaaliperinne on elänyt ja levinnyt myös tyttöjen kesken vähintäänkin agraariajoista alkaen. Suomessa esimerkiksi avioliittoon liittyvien tekstiilitöiden eli kapioiden ja puolison suvun häälälahjojen valmistaminen aloitettiin muutaman vuoden ikäisenä (Lukkarinen 1933, 151), ja tytöt todennäköisesti oppivat jo pienestä pitäen vanhemmilta tytöiltä muun muassa sukupuolisidonnaisia lauluja, jotka liittyivät sulhasenodotukseen (Isojärvi 1997). Nuorten kokoontumispaikoissa pienet tytöt myös leikkivät samalla tavalla kuin naimaikäiset, mutta omissa ikäryhmissään (Lukkarinen 1933, 42). Entisaikojen sukupuolisidonnaiset laulut ja leikit ovat olleet osa romanttista tyttökulttuuria ja tuottaneet esiäitien sukupolville samankaltaisia emotionaalisia tunnevirityksiä kuin kimppaan meneminen ja erilaiset rakkausennustusleikit vuosisatoja myöhemmin. Omanlaisiaan tunnevirityksiä on varmasti välittynyt suullisena perinteenä myös poikien kesken.

Seksistä on ammennettu sisältöä lasten omaan perinteeseen ikaikaisesti, esimerkkeinä mainittakoon kiusoittelevat pussauskoppilorut, Pikku Kalle -vitsit, sananmuunnokset, kaksimielliset arvoitukset ja erilaiset pullonpyörytys- tai muut Totuus vai tehtävä? -leikit. Lastenperinteen tutkimuksen kansainvälisen johtohahmon Brian Sutton-Smithin laajassa leikkitutkimuksessa on kuvattu 50 erilaista pussausleikkiä, joilla lapset ovat huvitelleet vähintään 1800-luvulta alkaen. Varhaisnuorilla nämä pussaamisleikit sopivat iänmukaisen seksuaalisen kiinnostuksen tyydyttämiseen, koska ne eivät ole liian intiimejä eivätkä liiksi lapsia toisiinsa sitouttavia (Sutton-Smith 1972, 465–490). Suomalaisessa lastenperinteessä on – pusuhipan lisäksi – romantiikkaan tai seksuaalisuuteen viittaavia uudempiakin

tapoja, kuten hitaat diskotanssit, rakkausprosentit ja muut rakkausennustusleikit sekä erilaiset muut rakkaustestit, runo- ja tekstiviestivihkojen romansseihin liittyvät aiheet ja tykkäyslistat (Anttila 2009).

Katse nuoruuteen – valmistautumista vai vastarintaa?

Elämänvaiheena lapsuus nähdään ikään kuin talletuksena tulevaisuuden tarvetta varten, jopa vakuutena koko Suomen taloudelliselle kilpailukyvyllle. Olennainen osa yhteisön tulevaisuusorientoitunutta resursointia on aina ollut nuorison seksuaalikäyttäytymisen kontrollointi (ks. esim. Kempainen ym. 2011). Lapsuus ja nuoruus edustavat jatkuvuutta ja kulttuuriperinnön säilyttämistä, ja oikeanlainen lisääntymiskäyttäytyminen varmistaa kansakunnan säilymisen hamaan tulevaisuuteen. Virallisessa koulukulttuurissa sukupuolisuus ja seksuaalisuus eivät saisi näkyä. Erilaisissa koulujen tasa-arvoon tähtäävissä hankkeissa on häivytetty sukupuoliin liittyvät oppiainevalinnat. Jos koulussa opitaan asioita elämää varten, lienee nuoren seksuaalielämän preesens vasta aikuisuudessa.

Löytyykö tulevaisuusorientoituneessa seksuaaliopetuksessa tilaa nuorten tämän hetken nautinnoille tai esimerkeille niistä konkreettista tilanteista, esimerkiksi kanniseikkailuista, joissa nuoret omissa kulttuureissaan harrastavat tai ovat harrastamatta seksiä? Tai siitä, miten nuoret voisivat iloita omasta ja toisten seksuaalisuudesta, kenenkään keskittymiskyvyn ja opiskelun kärsimättä? Väestöliiton PoikaS-hankkeen tavoitteena on tuottaa opetuksen käyttöön materiaaleja ja välineitä, jotka perustuvat poikien omiin toiveisiin ja tutkimusosiossa kerättyyn tietoon siitä, miten ja milloin pojat itse todella haluavat (koulussa)

tietoa (Kontula 2012). Tuloksista voidaan alustavasti sanoa, että tämänhetkisessä opetuksessa on poikien mielestä paljonkin parannettavaa.

Voidaan esimerkiksi olettaa, että pojilla, samoin kuin tytöilläkin, on voimakkaita ja ahdistavia suorituspelkoja ennen ensimmäistään suoritusta. Kun asiat eivät ole vielä tapahtuneet tai silloinkin, kun ne tapahtuvat ensimmäistä kertaa, on niiden merkitys hyvin suuri jo senkin takia, ettei nuorilla ole mitään vertailukohtaa siitä, miten mahdollisesta epäonnistumisesta voi selvitä. Tällöin seksiin liittyvä oppimishalukkuus lienee voimakkaimmillaan, ja havainnollista tietoa haetaan sieltä, mistä sitä helpoimmin saadaan – esimerkiksi nettipornosta. Nuoret haluavat tarpeeksi tietoa ja tarpeeksi ajoissa.

Jos lapsille opetetaan, että he ovat vasta kasvamassa kohti oikeaa elämää, he saattavat pohtia, minkälaista se elämä sitten tulee olemaan. Oma itse on nuoruudessa elämän keskipiste, ja muuttuva itse on äärimmäisen kiinnostava: mihin tämä kaikki muutos johtaa ja millainen minusta tulee, milloin olen valmis? Poikien kysymyksissä Väestöliiton ylläpitämään Kysy asiantuntijalta -nettipalveluun ja varhaisnuorten omaehtoiseen seurustelukulttuuriin kiinteästi liittyvissä tyttöjen rakkausnustuksissa – kuten rakkausprosenttien laskemisessa ja pelikorttiennustuksissa – voi nähdä paljon yhtäläisyyttä. Nettipalstan lääkärin vastauksessa siihen, minkälaisia ruumiin ulottuvuuksia kysyjä isona saavuttaa, pojat voivat saada samanlaisia mielihyvän kokemuksia kuin tytöt omissa ennustusleikeissään, joissa tulevaa rakkauselämää eletään jo tässä hetkessä. Molemmissa pyritään saavuttamaan tila, jossa tulevaisuus koetaan välittömästi tässä ja nyt, nykyajan maagisin keinoin ja eräänlaisen tietäjän avulla. (Anttila 2009; 2012a.)

Kaikki suomalaiset alakoululaiset tietävät, mitä tykkääminen on, ja että toisistaan tykkäävät voivat mennä ”kimppaan” ja että se on hyvä asia. ”Kimpassa oleminen” on osa

kunnioitusta herättävää nuorisokulttuuria. Varhaisnuorten kimppassaolon instituutiossa tytöt ja pojat suhtautuvat sekä toisiinsa että romanttiseen parisuhteeseen eli julkiseen tykkäämiseen arvostavasti. Valitettavan usein vanhemmat ja muut kasvattajat kuitenkin vähättelevät näitä lasten ihastumisia tai jopa huvittelevat niillä (ks. esim. Kinnunen 2001). Yläkouluun siirtyessään varhaisnuoret alkavat itsekkin vähätellä alakouluaikojaan. Tässä vaiheessa heillä alkaa myös uusi oppiaine, terveystieto, johon kuuluu seksuaaliopetusta. Siinä tytöt ja pojat seksuaalisine haluineen saatetaan kuvata hyvinkin toisistaan poikkeavina psykofyysisinä objekteina.

Koulussa virallinen seksuaalikasvatus painottuu yläasteen ja lukion terveystiedon ja biologian oppiaineisiin, jotka ovat luontevia areenoita lisääntymistiedon ja seksuaaliterveyden edistämisen omaksumiseen. Arvostava suhtautuminen ja kanssakäyminen toisten kanssa edellyttävät kuitenkin laajempaa sivistystä kuin faktatietoja biologiasta tai ohjeita psykofyysisen toimintakyvyn ylläpitoon. Terveystiedon ja biologian oppiaineet eivät voi yksin ottaa vastuuta esimerkiksi kaksinais moralismin kitkemisestä (ks. Bildjuschkin samassa lehdessä). Tarvitaan aiemmin ja enemmän työkaluja avaamaan ja purkamaan lasten ja nuorten suullisessa perinteessä leviävän lukko-sananparren kaltaisia metaforia.

Viitteet

- 1 PoikaS-projekti – Tehoa poikien seksuaaliopetukseen. Tutkimusryhmä: tutkimusprofessori Osmo Kontula, tutkija Timo Aho, tutkija Anna Anttila ja tutkija Joonas Kekkonen.
- 2 Nämä ovat siis suosituksia. Suomessa opetus perustuu perusopetuksen opetussuunnitelman perusteisiin, joka mahdollistaa myös kunta- ja koulukohtaiset opetussuunnitelmat.

Lähteet

- Aho, Timo (2012): Yläkoululaispoikien seksuaaliset roolit. Teoksessa Osmo Kontula (toim.): Mitä pojat todella haluavat tietää seksistä. Tehoa poikien seksuaaliopetukseen (PoikaS-hanke). Helsinki: Väestöliitto. (Tulossa.)
- Anderson, Nels (1988): Kulkumichet. Hobojen elämää 20-luvun Amerikassa. Helsinki: A-klinikkasäätiö.
- Anttila, Anna (2009): Leikin asia. Näkökulmia varhaisnuorten romanttiseen seurustelukulttuuriin. [Http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-10-5696-3](http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-10-5696-3). (Viitattu 27.9.2012.)
- Anttila, Anna (2012a): ”Kiitos jo etukäteen!” – Poikien kirjoituksia heitä askarruttavista seksiasioista. Teoksessa Osmo Kontula (toim.) Mitä pojat todella haluavat tietää seksistä. Tehoa poikien seksuaaliopetukseen (PoikaS-hanke). Helsinki: Väestöliitto. (Tulossa.)
- Anttila, Anna (2012b): Seksiin, seurusteluun sekä koulun seksuaaliopetukseen liittyviä poikien kokemuksia ja toiveita nettikyselyssä. Teoksessa Osmo Kontula (toim.) Mitä pojat todella haluavat tietää seksistä. Tehoa poikien seksuaaliopetukseen (PoikaS-hanke). Helsinki: Väestöliitto. (Tulossa.)
- Denzin, Norman K. (1978): *The Research Act: A theoretical introduction to sociological methods*. New York: McGraw-Hill / Chicago: Aldine / Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Headland, Thomas N. & Kenneth L. Pike & Marvin Harris (toim.) (1990): *Emics and Etics: the Insider/Outsider Debate*. *Frontiers of Anthropology* vol. 7. Newbury Park, California: Sage.
- Hey, Valerie (1997): *The Company She Keeps. An ethnography of girls' friendship*. Buckingham: Open University Press.
- Isojärvi, Pia (1997): Seksuaalifantasioita 1800-luvun alun kalevalamittaisessa runoudessa. Teoksessa Anna-Leena Siikala & Jyrki Pöysä (toim.) *Amor, Genus & Familia*. Kirjoituksia suullisen perinteen ja kansankulttuurin alalta. *Elektro//Loristi* 1/1997. [Http://www.elore.fi/vanhat/1_97/sis197.html](http://www.elore.fi/vanhat/1_97/sis197.html). (Viitattu 19.6.2012.)
- James, Allison (2007): *Ethnography in the Study of Children and Childhood*. Teoksessa Paul Atkinson & Amanda Coffey & Sara Delamont & John Lofland & Lyn Lofland (toim.): *Handbook of Ethnography*. London: Sage.
- Kekkonen, Joonas (2012): Poikien puhelimen aineisto PoikaS-hankkeessa. Teoksessa Osmo Kontula (toim.) Mitä pojat todella haluavat tietää seksistä. Tehoa poikien seksuaaliopetukseen (PoikaS-hanke). Helsinki: Väestöliitto. (Tulossa.)
- Kemppainen, Ilona & Salmi-Niklander & Tuomaala, Kirsti Saara (2011): *Modernin nuoruuden kirjalliset maailmat*. Teoksessa Kirsti Salmi-Niklander & Saara Tuomaala & Ilona Kemppainen (toim.) *Kirjoitettu nuoruus. Aikalaistulkintoja 1900-luvun alkupuolen nuoruudesta*. Helsinki: Nuorisotutkimusverkosto/Nuorisotutkimusseura, julkaisuja 117.
- Kinnunen, Saara (2001): Tytöt, pojat ja seksi. Kuinka tuen lapsen seksuaalista kasvua. Helsinki: Kirjapaja Oy.
- Kontula, Osmo (toim.) (2012): Mitä pojat todella haluavat tietää seksistä. Tehoa poikien seksuaaliopetukseen (PoikaS-hanke). Helsinki: Väestöliitto. (Tulossa.)
- Kontula, Osmo & Meriläinen, Henna (2007): *Koulun seksuaalikasvatus 2000-luvun Suomessa*. Katsauksia E26/2007. Väestöntutkimuslaitos. Helsinki: Väestöliitto.
- Lukkarinen, J. (1933): *Suomalaisten naimatapoja. Aineksia suomalaisten kansojen avioliiton historiaan I. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 186; Kansatieteellisiä kuvauksia IV*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Maailman terveysjärjestön (WHO) Euroopan aluetoimisto & BZgA (2010): *Seksuaalikasvatuksen standardit Euroopassa*. Suuntaviivat poliittisille päättäjille, opetus- ja terveydenhoitoalan viranomaisille ja asiantuntijoille. Helsinki: Terveyden ja hyvinvoinnin laitos.
- Saarikoski, Helena (2012): *Mistä on huonot tytöt tehty? Tutkimus huora-sanan käytöstä ja tyttöjen kokemasta kiusaamisesta*. Helsinki: Tammi. 2. korjattu painos, Partuuna 2012.
- Sutton-Smith, Brian (1972): *The Folkgames of Children*. *Publications of the American Folklore Society. Bibliographical and Special Series. Volume 24*. University of Texas Press.
- Tashakkori, Abbas & Teddlie, Charles (toim.) (2003): *Handbook of Mixed Methods in Social and Behavioural Research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Tolonen, Tarja (2001): *Nuorten kulttuurit koulussa. Ääni, tila ja sukupuolten arkiset järjestykset*. Helsinki: Gaudendum.
- Törrönen, Jukka (2005): *Toisen ääni, näkökulma ja kohteena oleminen*. Teoksessa Sakari Hänninen & Jouko Karjalainen & Tuukka Lahti (toim.) *Toinen tieto*. Kirjoituksia huono-osaisuuden tunnistamisesta. Helsinki: Sosiaali- ja terveysalan tutkimus- ja kehittämiskeskus Stakes.
- Varilo, Esko & Linna, Leena (1988): *Vanhemmuus, perhe ja lapsen kehitys*. Teoksessa Jukka Forslund (toim.) *Suomalainen lapsi. Vanhempien käsikirja*. Helsinki: WSOY.
- Virtanen, Lea (1980): *Lapsitutkimus ja perinnetieteet*. Teoksessa Jarmo E. J. Laine (toim.) *Lapsi ja tutkimus*, Helsinki 27.–28.9.1979. Seminaariraportti. Suomen Akatemian julkaisuja 7/1980. Helsinki: Valtion painatuskeskus.